

УДК 911

Канська В.В., Мокрій М.І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Культові споруди в структурі єдиної мережі антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля

У статті проаналізовано передумови створення культових антропогенних заповідних об'єктів, деталізовано їх різноманітність та унікальність, а також перспективи збереження та створення нових культових антропогенних заповідних об'єктів на території Західного Поділля. Культові споруди із земельними наділами розглядаються у структурі історико-археологічної групи ландшафтно-технічних систем Поділля як одна із найцікавіших підгруп АЗО, яка поділяється на такі підгрупи: унікальні церкви та монастирі, собори, костьоли, скельні храми, мечеті, синагоги та молитовні будинки. Розглянуті передумови створення культових антропогенних заповідних об'єктів з метою розширення єдиної екологічної мережі. Розроблено етапи формування АЗО та складання їх кадастру: збереження окремого антропогенного культового об'єкту як зразка оригінального зодчества; створення у селах спеціалізованих музеїв на основі окремих АЗО; розробка туристичного маршруту відповідним населеним пунктом з елементами «зеленого туризму»; забезпечення відповідної інфраструктури для комфортного перебування туристів.

Ключові слова: Західне Поділля, антропогенний заповідний об'єкт, культові споруди, екомережа, культурна спадщина, туризм.

Kanska V.V., Mokry M.I. Religious buildings in the structure of a single network of anthropogenic protected objects of Western Podillia. The article analyzes the preconditions for creation of religious anthropogenic protected objects, details their diversity and uniqueness, as well as prospects for preservation and creation of new cult anthropogenic protected objects in the West Podillia. The significance of sacred objects for a person in all periods of formation and development of society is analyzed. Cult buildings with land plots are considered in the structure of the historical and archaeological group of landscaping and technical systems of Podillia as one of the most interesting subgroups of the AZO, which are divided into such subgroups: unique churches and monasteries, cathedrals, churches, rocky temples, mosques, synagogues and prayer houses. Each of these objects has its own history and undoubtedly deserves the attention of tourists. The article considers the preconditions for the creation of anthropogenic protected objects of the historical-archaeological group on the example of a subgroup of religious structures with landed distributions: preservation of unique anthropogenic plantations (forest, garden, park around sacred objects) in order to bring them closer to analogues of natural landscapes; preservation and possible reconstruction of unique examples of religious buildings in the composition of anthropogenic landscapes as valuable objects of historic and landscape-historical heritage; reorganization of the nature reserve fund in order to create a unified ecological network. The stages of formation of the AZO and their list have also been developed: preservation of a separate anthropogenic cult object as an example of original architecture; creation of specialized museums in villages on the basis of separate AZO; development of a tourist route with the relevant populated area with elements of «green tourism»; providing the appropriate infrastructure for a comfortable stay of tourists.

Key words: Western Podillia, anthropogenic protected object, religious buildings, ecological network, cultural heritage, tourism.

Наявність проблеми. На початку XXI ст. інтерес до власної історії і культури особливо посилюється. Все частіше люди різних вірувань незалежно від віку звертаються до духовності, зокрема здійснюють паломництва до стародавніх святинь.

Західне Поділля є одним із найбільш репрезентативних регіонів України для детальних досліджень антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) та їх раціонального використання. Тут сконцентрована велика кількість різних за віком, релігійної приналежності та способом будівництва об'єктів. Культові споруди із земельними наділами розглядаються у структурі ландшафтно-техногенних систем як одна з найцікавіших груп АЗО. Кожен із цих об'єктів має

свою історію і, безперечно, заслуговує на увагу туристів, адже вони є яскравими домінантами в архітектурному просторі, стали невід'ємною складовою образної і духовної культури, та гармонійно вписуються в ландшафтний простір.

За час різнобічного господарського використання природних умов та ресурсів регіону людина не лише змінила натуральні ландшафти антропогенними, але й створила низку оригінальних, часто унікальних об'єктів. Їх дослідження та введення у сучасний природно-заповідний фонд і екомережу Поділля й визначають актуальність цього дослідження.

Аналіз попередніх публікацій. Унікальній природі й ландшафтам Поділля приділено достатньо уваги, що найбільш повно показано у колективних працях Вінницьких географів [8]. Культові споруди були і будуть цікавим об'єктом дослідження краєзнавців, істориків, археологів, оскільки є частиною духовного багатства не лише Поділля, а й України загалом [3, 7]. Наукових праць, присвячених заповіданню антропогенних об'єктів поки що мало [4, 5].

Мета – визначити місце культових споруд у структурі антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля задля доповнення ними регіональної екомережі.

Результати дослідження. Культові споруди із земельними наділами розглядаються у структурі історико-археологічної групи ландшафтно-технічних систем Поділля як одна із найцікавіших підгруп АЗО. Їх поділяють на такі підгрупи: унікальні церкви та монастирі, собори, костьоли, скельні храми, мечеті, синагоги та молитовні будинки [4]. Кожен із цих об'єктів має свою історію і, безперечно, заслуговує на увагу туристів.

Тернопільщина багата на сакральні пам'ятки, які мають найвищу архітектурну і духовну цінність. Близькість до кордону навчила людей бути толерантними і полікультурними, що знайшло своє відображення у храмобудуванні. Багато об'єктів не описані і потребують подальшого дослідження. Однак сьогодні зрозуміло, що святині Тернопільського краю є не лише яскравими домінантами в архітектурному просторі, а й стали невід'ємною складовою образної і духовної культури України.

Через особливості природних умов, історичний розвиток території Західного Поділля та його господарське освоєння, антропогенні заповідні об'єкти стали відображенням господарських, будівничих, релігійних, естетичних потреб тощо. На створення АЗО вплинули такі чинники: вигідність історико-географічного розташування території; добрі умови для розвитку і подальшого ведення господарства; необхідність будівництва поселень різних типів; задоволення духовних та естетичних потреб [2].

Передумови створення антропогенних заповідних об'єктів історико-археологічної групи на прикладі підгрупи культових споруд із земельними наділами:

- збереження унікальних антропогенних насаджень (лісових, садових, паркових навколо сакральних об'єктів) з метою наближення їх до аналогів натуральних ландшафтів;
- збереження і можлива реконструкція унікальних зразків культових споруд у складі антропогенних ландшафтів як цінних об'єктів історико-ландшафтознавчої спадщини;
- реорганізація природно-заповідного фонду Поділля з метою створення єдиної екологічної мережі.

Унікальні церкви та монастирі є чи не у кожному населеному пункті

Західного Поділля. І в тому, що значна кількість цих старовинних споруд збереглася до наших часів, є заслуга місцевих жителів, які з позицій духовності не дозволяють сплюндрувати перлини краю. Не усі з них, звісно, є діючими. Деякі набули з часом статусу музейних комплексів, а інші перебувають у занедбаному стані і сіріють руїнами на теренах Західного Поділля.

Понад 90 відсотків жителів Західного Поділля є глибоко віруючими людьми, і це є найвищим показником в Україні. Саме тому цей край такий багатий на сакральні пам'ятки (рис. 1). Зазвичай, у кожному селі їх кілька. Тут є святині різних конфесій: *греко-католицька* – Зарваниця; *православні* – Почаїв; *римо-католицькі* – Язловець; *синагоги* у Гримайлові, Підгайцях, Струсові, Чорткові; *вірменські храми* у Язлівці і Бережанах; навіть *святилище язичників* на горі Богит [3].

Культові споруди як об'єкти історико-археологічної групи антропогенних заповідних об'єктів мають значимість: *естетичну* (є важливими естетичними елементами окультуреного ландшафту); *історико-культурну* (пов'язані із важливими історичними подіями та іменами видатних умільців); *етичну* (як пам'ятки культури, вони мають власну внутрішню цінність); *освітньо-патріотичну* (окрім релігійної цінності, об'єкти відіграють значну роль в патріотичному вихованні).

Привертають увагу науковців дерев'яні церкви синоїдального типу у північній частині Тернопільської області (в Мізюринцях, Кушліні, Лопушно), на півдні краю зустрічаються невеликі хатні храми (Волиця, Козин). У селах і містах збереглося багато придорожніх фігур святих. Тернопільщина і досі активно будує храми [7].

Найціннішою пам'яткою архітектури міста Тернополя є бароковий домініканський костел св. Вінцента Феррарського (рис. 1), сьогодні – кафедральний собор Непорочного Зачаття Діви Марії.

У центрі міста на розі вулиць Руської і митрополита Мстислава знаходиться старовинна церква Різдва Христового, або Середня, яка належить до найдавніших споруд (рис. 1).

Яскравим прикладом культових споруд із земельними наділами є Марійський Духовний центр у селі Зарваниця (рис. 1), яке стало об'єктом прочанства ще з княжих часів. Воно віками було для українського народу форпостом християнської віри, передавало від покоління до покоління духовні та національні традиції греко-католицької церкви. Тут знаходиться ікона Зарваницької Богоматері (XVIII століття), якій у 1869 році Папа Римський Пій IX надав відпустового значення. Віруючі вважають її чудотворною, вона є однією з найдавніших в Україні [7].

У 1754 році з допомогою власника села графа А. Мйончинського вимуровано храм Пресвятої Трійці, який зберігся до наших днів. У 1991 році почалося відродження Зарваниці як відпустового центру. За проектом Михайла Нетриб'яка збудували сучасний комплекс – Марійський Духовний центр.

Природний ландшафт середовища зумовив архітектурний задум комплексу, розміщення головного храму на природному плато, яке височіє над долиною річки Стрипи. Комплекс духовного центру складається із собору на 1500 парафіян, дзвіниці, надбрамної церкви, реколяційного корпусу, архітектурно-скульптурної композиції ікони Зарваницької Матері Божої, каплиць над джерелами та Хресної дороги. Увесь комплекс, майстерно вписаний в природний ландшафт, являє собою гармонійну єдність архітектурних споруд, вільних просторів, терасного розпланування, зелені, творів мистецтв.

Найбільшою православною святинею Тернопільського краю і другою після Києво-Печерської лаври є Почаївська лавра (рис. 1), яка є, на нашу думку,

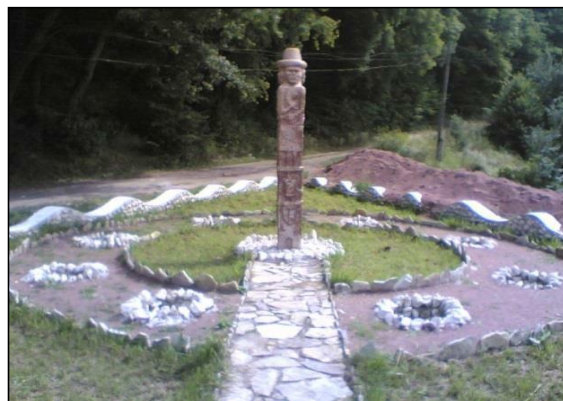
1

2

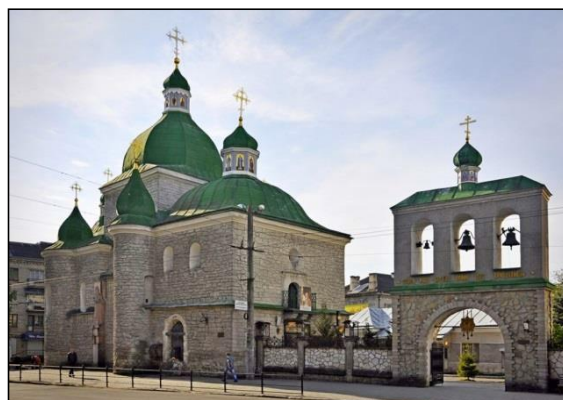
3

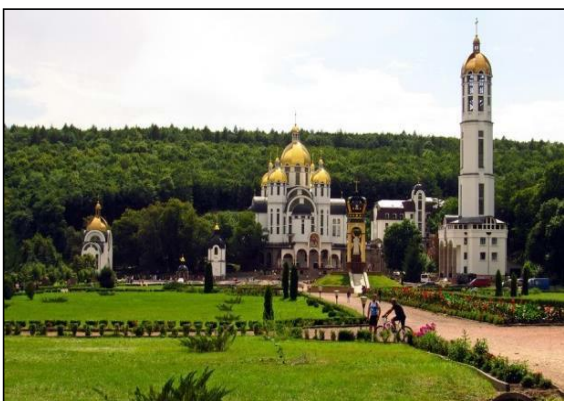
4

5

6

7

8

9

10

11

12

Рис. 1. Культові споруди Західного Поділля

1 – синагога (Гримайлів), 2 – вірменський храм (Бережани), 3 – костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії (Язловець), 4 – святилище язичників на горі Богит, 5 – кафедральний собор Непорочного Зачаття Діви Марії, 6 – церква Різдва Христового (Тернопіль), 7 – Марійський Духовний центр (Зарваниця), 8 – Почаївська лавра (сучасний вигляд), 9 – храм Успіння Пресвятої Діви Марії (Чортків), 10 – церква Вознесіння Христового (передмістя Чорткова), 11 – церква Воздвиження Чесного Хреста (Копичинці), 12 – церква Святого Миколая (Адамівка).

найбільш яскравим зразком культових споруд із земельними наділами. До святинь Лаври належать: слід стопи Матері Божої з джерелом цілющої води, її чудотворна ікона, мощі преподобного Йова. Вперше про Лавру згадується у 1450 р. У 1597 р. шляхтянка А. Гойська подарувала монастирові чудотворну ікону Матері Божої, яку привіз на Волинь у 1559 р. болгарський митрополит Неофіт. У 1675 р. завдяки цій іконі турки відступили від монастиря. Почаївська ікона Богоматері уже понад 400 років перебуває в обителі, залишаючись осередком її молитовного життя [3, 7]. Це не лише музейна реліквія, пам'ятка, яка дивує своєю старовиною, а й незаперечною художньою цінністю.

Почаївська лавра – одне з величних в Україні місць прощі на Успіння Пресвятої Богородиці і преподобного Йова. Першими приміщеннями монастиря були печери в горах, а першою будівлею – невелика дерев'яна церква Успіння. Муровані будівлі монастиря датуються XVI століттям.

Сучасний ансамбль, що вінчає високий кам'яний мис Кременецьких гір над мальовничою долиною річки Іква, виразно домінує в ландшафті. Золоті бані невидимою силою з великої відстані ваблять до себе око туриста.

Не одне покоління науковців і краєзнавців досліджували дерев'яні храми, які

зводились на території сучасної Тернопільщини упродовж XVI – XVII ст. У м. Чорткові можна побачити зразки традиційного дерев'яного церковного будівництва на Поділлі. Один з найвідоміших дерев'яних храмів – Успіння Пресвятої Діви Марії (рис. 1), який було збудовано у 1581 – 1584 рр. Цей тридільний храм з високою дзвіницею є пам'яткою архітектури, яку охороняє держава. Друга дерев'яна церква – Вознесіння Христового (рис. 1), побудована у 1630 р., а відновлена у 1717 р., знаходиться у передмісті м. Чорткова, поблизу залізничного вокзалу.

Цей унікальний витвір української дерев'яної архітектури. Народні умільці спорудили її без жодного цвяха. Серед храмів області церква славиться одним із найкращих іконостасів.

У передмісті м. Копичинці Гусятинського району милує око церква Воздвиження Чесного Хреста (рис. 1), збудована у 1630 р.

До найцікавіших пам'яток дерев'яної архітектури краю належить і споруджена в 1631 р. у передмісті м. Бережан у с. Адамівка тридільна церква Святого Миколая (рис. 1). Увагу привертає її баня – досить складної форми, яка рідко зустрічається в українській архітектурі.

Дерев'яні храми Тернопільщини, розташовані на роздоріжжі Поділля, Волині та Галичини – прекрасні та автентичні пам'ятки, в яких, напевно, найбільше виражені національні ознаки архітектури. Вони увібрали в себе увесь колорит українського народу. Тернопільські храми, які не мають аналогів у світі, відомі лише обмеженому колу фахівців та аматорів, залишаючись поза увагою внутрішнього туризму, та й суспільства взагалі. Пожежі, замокання, навмисне знесення через міжконфесійні суперечки, необдумане обшивання бляхою і пластиком... Багато таких пам'яток вже втрачено. Тому, на нашу думку, такі святині найбільш гостро потребують заповідання.

Майже у кожному селі і навіть хуторі є об'єкти, що потребують збереження. Здебільшого це старі, оригінальної архітектури церкви або костели, млини на річці або греблі, кар'єри з цікавим геологічним розрізом або штольні, окультурені джерела або оригінально оформлені колодязі, вікові дерева або їх урочища, інколи стародавні оборонні вали або городища та фортеці тощо. З них і необхідно розпочинати процес формування АЗО та складання їх кадастру. Здійснювати це потрібно поетапно:

- 1) збереження окремого антропогенного культового об'єкту як зразка оригінального зодчества;
- 2) створення у селах спеціалізованих музеїв на основі окремих АЗО;
- 3) розробка туристичного маршруту відповідним населеним пунктом з елементами «зеленого туризму»;
- 4) забезпечення відповідної інфраструктури для комфортного перебування туристів.

У Тернопільській області такими селами-музеями могли б бути села Колодribка, Устечко, Стінка, Острівець, Жолоби та ін.

Часто у селах об'єкти, що потребують заповідання, не самотні, а зустрічаються групами – 2-3 і більше. До них входять одна-дві церкви з належними їм територіями, стародавня садиба або палац з прилеглими парками, млин на річці із ставком та греблею тощо. Ці групи заповідних об'єктів формують у селах оригінальні території – «куточки», що часто мають власні назви: «біля церкви», «у цвинтарі», «біля млину», «за греблею» тощо. Такі «куточки» – прекрасна основа для музеєфікації частини села.

У подальшому музеєфіковані «куточки» села можуть так і залишитися АЗО в структурі сільських ландшафтів або поступово підняти село до рангу музею під відкритим небом.

Проаналізованих наявних та проєктованих антропогенних заповідних об'єктів Західного Поділля є досить багато. Звісно, не можна заповідати усі унікальні комплекси, оскільки у цьому немає потреби. Доцільно в межах кожного району виокремити кілька зразків АЗО із кожної групи, які б найповніше розкривали географічні, історичні та культурні особливості цієї території. Приклад створення екомережі з використанням різних груп АЗО – Середнє Придністер'я. Тут оригінальність та різноманіття природи суттєво доповнюються АЗО, серед яких переважають культові споруди з належними їм територіями (рис. 2), садово-паркові ансамблі та палацові комплекси, історичні й археологічні об'єкти тощо [1, 6].

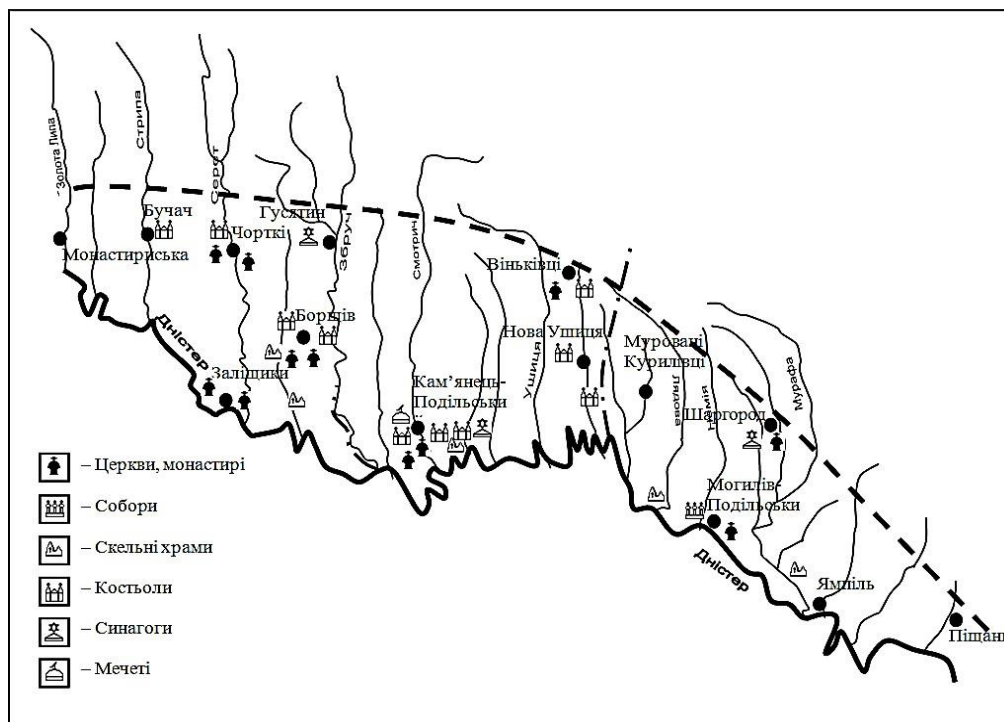

Рис. 2. Культові споруди Середнього Придністер'я, що заслуговують заповідання

Висновки. Процес формування антропогенних заповідних об'єктів історико-археологічної групи підгрупи культових споруд із земельними наділами та складання їх кадастру потрібно проводити поетапно: збереження окремого антропогенного культового об'єкту як зразка оригінального зодчества; створення у селах спеціалізованих музеїв на основі окремих АЗО; розробка туристичного маршруту відповідним населеним пунктом з елементами «зеленого туризму»; забезпечення відповідної інфраструктури для комфортного перебування туристів.

1. Бондар В.В. Культові споруди у структурі антропогенних заповідних об'єктів Середнього Придністер'я / В.В. Бондар // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16-18 травня 2009 року). – Тернопіль, 2009. – С. 95-97.
2. Брусак В.П. Географічні основи розширення мережі заповідних територій Поділля / В.П. Брусак // Проблеми географії України. – Львів, 1994. – С. 105.
3. Вісімдесят три святині Тернопілля: путівник / Ірина Пустиннікова. – К.: Грані-Т, 2010. – 72 с.

4. Денисик Г.І. Антропогенні заповідні об'єкти Поділля [монографія] / Г.І. Денисик, В.В. Канська, В.С. Канський. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2016. – 208 с.
5. Денисик Г.І. Єдина система природоохоронних об'єктів Поділля. / Г.І. Денисик, М.С. Стасюк // Проблеми охорони природи і відтворення природно-ресурсного потенціалу Західного Поділля. – Тернопіль, 1990. – С. 77-79.
6. Канська В.В. Антропогенні заповідні об'єкти в структурі унікальних ландшафтів Середнього Придністер'я. / В.В. Канська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: Обрії, 2013. – Вип. 2 (70). – 314 с. – 278-282.
7. Сакральні пам'ятки Тернопільщини [Образотворчий матеріал]: фотоальбом / авт. концерції Б. Куневич. – Тернопіль: Новий колір, 2009. – 127с.
8. Середнє Придністров'я: [монографія]; за ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Теза, 2007. – 431 с. – (Поділля: природа і ландшафти).
1. Bondar V.V. Kul'tovi sporudy u strukturi antropohennykh zapovidnykh ob'yektiv Seredn'oho Prydnister'ya / V.V. Bondar // Dnistrovs'kyi kan'yon – unikal'na terytoriya turizmu: Materialy Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (16-18 travnya 2009 roku). – Ternopil', 2009. – S. 95-97.
2. Brusak V.P. Heohrafichni osnovy rozshyrennya merezhi zapovidnykh terytoriy Podillya / V.P. Bru-sak // Problemy heohrafiyi Ukrayiny. – L'viv, 1994. – S. 105.
3. Visimdesyat try svyatyini Ternopillya: putivnyk / Iryna Pustynnikova. – K.: Hrani-T, 2010. – 72 s.
4. Denysyk H.I. Antropohenni zapovidni ob'yekty Podillya [monohrafiya] / H.I. Denysyk, V.V. Kan's'ka, V.S. Kan's'kyi. – Vinnytsya: PP «TD «Edel'veys i K», 2016. – 208 s.
5. Denysyk H.I. Yedyna systema pryrodookhoronnykh ob'yektiv Podillya. / H.I. Denysyk, M.S. Stasyuk // Problemy okhorony pryrody i vidtvorennya pryrodno-resurnooho potentsialu Zakhidnoho Podillya. – Ternopil', 1990. – S. 77-79.
6. Kan's'ka V.V. Antropohenni zapovidni ob'yekty v strukturi unikal'nykh landshaftiv Seredn'oho Prydnister'ya. / V.V. Kan's'ka // Fizychna heohrafiya ta heomorfolohiya. – K.: Obriyi, 2013. – Vyp. 2 (70). – 314 s. – 278-282.
7. Sakral'ni pam'yatky Ternopil'shchyny [Obrazotvorchyy material]: fotoal'bom / avt. kontsertsiyi B. Kunevyich. – Ternopil': Novyy kolir, 2009. – 127s.
8. Serednye Prydnistrov'ya: [monohrafiya]; za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsya: Teza, 2007. – 431 s. – (Podillya: pryroda i landshafty).

Подано до редакції 02.03.2019

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк